

ITÄMERENSUOMALAISTEN KIELTEN ERILAISUUS JA SAMUUS

—♦—
RIHO GRÜNTAL

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
17. JOULUKUUTA 2003

Kielellisen diversiteetin analysoinnin ja vertailevan kielentutkimuksen pääkysymyksiä ovat kielten välisten erojen ja yhtäläisyyksien osoittaminen ja selittäminen. Laajoissa maailman kielten aineisto-otannoissa ja typologisissa korpuksissa erojen asteikko ulottuu laidasta laitaan. Maailman kieliä yhdistävät erityisesti kielen kognitiivinen perusta ja sen kytkös ihmisen ajatteluun. Mitä useampiin alueisiin ja useampiin kielikuntiin tutkittava otos perustuu, sitä uskottavampia päätelmiä voidaan tehdä siitä, mikä kielessä on todennäköistä, epätodennäköistä tai ylipäättään mahdollista. Yhtäläisyydet ja kielitypologiset universaalit voivat koskea yksittäisiä rakennetyyppejä ja ilmaisuja. Ne kertovat sekä mahdollisesta että mahdottomasta.

Läheisten sukukielten vertailu ja kontrastointi poikkeaa lähtökohdiltaan olennaisesti satunnaisten kriteerien perusteella valittujen kielten vertailusta. Kielen kognitiivinen jalusta on tällöinkin yhteinen, mutta sen lisäksi konkreettiset yksiköt ja rakenteet ovat usein läpinäkyvän samankaltaisia,

joskus jopa täysin identtisiä. Tällaiset yhtäläisyydet aiheutuvat tavallisesti kielten yhteisestä geneettisestä alkuperästä. Toisaalta myös rinnakkaiskehitys voi sattumalta aiheuttaa yhtäläisyyksiä geneettisesti samalähtöisiinkin kieliin. Läheisten sukukielten vertailussa esiin tulevien erojen selittäminen haaroo siis moneen suuntaan: Johduvatko erot jostakin kielensisäisestä vai -ulkoisesta tekijästä? Onko kielen sisäinen kehitys vai vieraiden kielten vaikutus kasvattanut kielensisäisestä variaatiosta vähitellen kielirajoja? Kuinka vanhoja synkronisessa aineistossa näkyvät erot ovat ja miten niiden ikää voidaan jäljittää?

Puhujamäärältään suomea ja viroa pienemmät itämerensuomalaiset kielet edustavat »luonnonvaraisempia» kielimuotoja. Luonnonvaraisempia siksi, että niitä on käytetty täysin toisenlaisessa kielisosiologisessa ympäristössä eikä niiden tukena ole ollut samanlaista tietoista yhteiskunnan kehityksestä lähtevää kielensuunnittelua. Tyypilliset tekstinäytteet ovat kirjoittamalla tallennettua puhuttua kieltä. Kielisukulaisuuden konkreettisuus ja tunnistettavuus vaihtelevat eri itämerensuomalaisten kielten välillä. Erot ja yhtäläisyyksien hämärtyminen ovat pitkän kehityksen tulosta.

Kieli ei elä irrallaan muusta todellisuudesta, vaan se elää kielenulkoisen maailman ehdoilla kielenpuhujien arjessa. Kielellisillä eroilla on paljon vertailukohtia kielisosiologisissa eroissa.

1900-luvulla puhutuista itämerensuomalaisista kielistä löytyy esimerkkejä sekä hyvinvoivista kieliyhteisöistä että sotien ja vuosisatoja kestäneen assimiloitumisen takia vakavasti uhanalaisiksi muuttuneista kielistä. Kielisosiologisten olojen ja kielen käyttöympäristön erot ovat asteittain vähentäneet samankaltaisuutta ja lisänneet erilaisuutta. Kielenäytetekstien sisältö kertoo kulttuurieroista, mutta kielten erilaisuuden tarkka laatu löytyy kielen rakenteesta. Silti itämerensuomalaisten kielten yhtäläisyydet ovat tarkemmin tutkittaessa niin ilmeisiä, että kielten läheinen sukulaisuus on helppoa huomata, äärimmäistapauksissakin ainakin suhteellisen helppoa. Näiden kielten välinen samuus perustuu etupäässä kielten yhteiseen itämerensuomalaiseen perimään, erilaisuus sattumaan. Sattumaan ainakin siinä merkityksessä, että erot eivät ole yhtä järjestelmällisiä kuin yhtäläisyydet, eivät myöskään aina yhtä odotuksenmukaisia ja ennustettavia. Kielen eroosio kuluttaa yhteisiä elementtejä, innovaatiot vaikuttavat morfologisiin taivutustyyppihin ja voivat synnyttää uusia morfosyntaktisia kategorioita.

Kysymys itämerensuomalaisten kielten erilaisuudesta ja samuudesta on kiinnostava erityisesti siksi, että nämä kielten vertailussa ja kontrastiivisessa tarkastelussa tavalliset havainnot toimivat eri tavoin satunnaisesti valittujen kielten ja geneettisesti samalähtöisten kielten välillä. Silminnähtävät samankaltaisuudet läheisten sukukielten välillä merkitsevät sitä, että monelle synkronisessa analyysissä havaittavalle seikalle voidaan esittää historiallinen selitys. Silti läheisten sukukielten erilaisuudella ja samuudella on perimmiltään erilainen

suhde kielen muuttumiseen. Yhdistävien piirteiden avulla voidaan rekonstruoida muutoksia edeltäneitä tilanteita: taivutusmuotojen ja lauserakenteiden historiaa, sanojen muodon ja merkityksen muuttumista. Erottavien piirteiden avulla voidaan hahmotella karttaa siitä, mihin kielen osa-alueisiin muutos ensiksi kohdistuu. Yhdistäviä piirteistä löytyy myös ominaisuuksia, jotka eivät ole yhtä alttiita muutoksille kuin helpommin muuttuvat.

Otan esimerkin konditionaalista: suomen yksikön ensimmäisen persoonan konditionaalin preesens on *läht-isi-n*, jota vastaa viron *lähe-ksi-n*. Sanavartalo on yhteinen, yhteistä on yksikön ensimmäisen persoonan tunnus, samoin morfeemien järjestys ja toistaiseksi morfeemien määräkin. (Viron puhekielessä ilman persoonapäätettä esiintyvät muodot kuten *ma läheks* ovat tavallisia.) Erilaisuuden ydin on konditionaalin tunnuksessa, suomen *-isi-*, viron *-ks-* morfeemissa, vaikka sama modus funktionaalisenä kategoriana yhdistääkin mainittuja suomen ja viron kielen muotoja. Ero ei rajoitu pelkästään viroon ja suomeen, vaan konditionaalin tunnuksen muoto jakaa itämerensuomalaiset kielet ylipäätään kahteen tyyppiin.

Toisin kuin kielen tilasta huolestuneista kansalaismielipiteistä voisi päätellä, kielen muuttuminen ei välttämättä merkitse sen rapistumista. Kielen elinkaari poikkeaa tältä osin biologisesta, kasvi- ja eläinkunnan jäsenten elinkaaresta. Ei ole merkkejä siitä, että kielen kuolemaa edeltäisi sen rakenteellinen köyhtyminen, asteittainen kuihtuminen ja surkastuminen, kunnes se ei enää selviydy tehtävästään. Kielen rakenteen perusteella ei voi ennustaa kielen hii-pumista. Se, mistä puhutaan ja mitä kielellä ilmaistaan, heijastaa ensisijaisesti kielen sosiaalista ympäristöä, sen tarjoamia mahdollisuuksia. Sosiaalinen asema ja arvostus ovatkin kieliekologisen tilanteen ja kielen

säilymisen kannalta tärkeämpiä kuin kielissä itsessään tapahtuvat muutokset.

Itämerensuomalaiset kielet, niiden kontrastointi ja vertailu kertovat myös siitä, että kielet kykenevät varsin erilaisissa kielisosiologisissa oloissa joustamaan voimakkaan ja pitkäaikaisen vieraan vaikutuksen alaisena. Kaksi- tai monikielinen ympäristö on vaikuttanut erityisesti pienten itämerensuomalaisten kielten kehitykseen. Liivi ja vatja ovat esimerkkejä siitä, kuinka vielä elinkaarensa loppua lähestyvällä kielellä on ilmaisuvoimainen ja toimiva kieliopillinen järjestelmä.

Geneettisesti läheisten kielten rakennetta vertailtaessa on hyvät edellytykset tarkastella kontrastiivisesti yksittäisten konstruktoiden lisäksi kieliopin osajärjestelmiä. Sanoista, taivutuspäätteistä, lauserakenteista ja kokonaisista kategorioista punoutuu moniaalle leviävä kielen järjestelmien verkosto. Tässä kontekstissa yksittäiset muutokset asettuvat osaksi laajempaa palapeliä, jossa läheisten sukukielten erilaisuus näkyy kielen dynaamisuutena ja pyrkimyksenä pitää kieliopillinen järjestelmä tasapainossa yksittäisistä muutoksista huolimatta. Erilaisuutta lisäävät sattumat eivät siksi oletettavasti kaikissa tapauksissa olekaan puhtaita sattumia, vaan muutokset voivat olla selvästi kausaalisisessa suhteessa toisiinsa.

Ajallisesti itämerensuomalaisten kielten erilaisuus on suhteellisen myöhäistä sellaisena kuin se on nykyään osoitettavissa. Nykykieliopissa näkyvät erot ja kieli-kohtaiset ominaisuudet ovat etupäässä viime vuosituhannella tapahtuneen kehityksen tulosta. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että synkronisen deskription tasolla löytyvä erilaisuus ja samuus asettuisivat peräkkäin samalle diakronisen kehityksen aikaviivalle. Monet yhtäläisyydet ovat peräisin itämerensuomalaisten kielten yhteisestä kieliperimästä, mutta myös myöhemmät uudennokset voivat olla yhteisiä. Esimer-

kistä käy moniin itämerensuomalaisiin kieliin ja niiden murteisiin vaikuttanut loppuheitto (esiintyy mm. liivissä, virossa, vepsässä sekä suomen lounais- ja kaakkoismurteissa), joka on ilmiönä sama, mutta ei kuitenkaan geneettisesti samaa alkuperää.

Keskinäisten suhteiden lisäksi itämerensuomalaisten kielten erilaisuus ja samuus ilmentävät suhdetta muihin kieliin. Tämä koskee sekä yhteistä itämerensuomalaista kieliperimää että rinnakkaiskehityksen aiheuttamaa samankaltaisuutta. Vertailukohtana voivat olla yhtä hyvin maantieteellisten lähialueiden kielet, koko suomalais-ugrilainen kielikunta tai maailman kielet ylipäätään. Tällaisessa katsannossa itämerensuomalaisten kielten keskinäiset erot eivät ole yhtä hallitsevia kuin yhtäläisyydet.

Vertailussa maantieteellisten lähialueiden muihin kieliin korostuu itämerensuomalaisten kielten yhteinen, kielen perusaineksissa näkyvä kasvualusta. Se jakautuu selvästi kielen eri osa-alueille ja eri osajärjestelmien kesken. Yhtäläisyydet maantieteellisten lähialueiden muiden kielten kanssa ovat usein kielikontaktien aiheuttamia ja näkyvät voimakkaimmin sanastossa, jonkin verran morfosyntaksissa ja lauserakenteissa, mutta ani harvoin taivutusmorfologiassa. Geneettisen ja typologisen samuuden ero näkyy juuri tässä kontekstissa: kielikontakteista aiheutuva samuus on myöhempää ja näkyy osin eri alueilla kuin geneettinen samuus. Itämerensuomessa on esimerkiksi prepositioita, kuten indoeurooppalaisissa kielissä, toisin kuin suurimmassa osassa suomalais-ugrilaisia kieliä. Tämän adpositiokategorian olemassaolo yhdistää itämerensuomalaisia kieliä indoeurooppalaisiin kieliin, mutta itse prepositiot ovat kuitenkin melkein aina omaan kieliperimään palautuvia sanoja. Leksikaalisen aineksen tausta on tärkeä tienviitta koko kategorian syntyhistorian kannalta.

Itämerensuomalaisten kielten tunnus-

piirteitä ovat lukuisat yhtäläisyydet, joiden osoittama keskinäinen samuus ja erot muihin suomalais-ugrilaisiin kieliin verrattuina korostuvat sekä sanastossa että monella kieliopin alueella. Selvästi harvempia ovat yksittäisten itämerensuomalaisten kielten yhtäläisyydet muiden suomalais-ugrilaisien kielten kanssa ja näin ilmenevät erot itämerensuomalaisten kielten välillä. Tästä syystä puhujamäärältään pienempiin itämerensuomalaisiin kieliin on tapana viitata suomen tai viron lähisukukielinä erotukseksi etäsukukielistä.

Typologisessa vertailussa muihin maailman kieliin itämerensuomalaisten kielten väliset erot voivat näyttää isoiltakin. Tunnetuimpia esimerkkejä on 1800-luvulla ja 1900-luvun alkupuolella typologista tutkimusta hallineen morfologisen lähestymistavan soveltaminen itämerensuomeen. Esimerkiksi suomen ja viron taiputusmorfologiassa ja sijataivutuksessa on selviä eroja, jotka liittyvät laajemmin kielten tyyppitelyyn ja suomen ja viron kontrastiiviseen tarkasteluun. Koska suomen *tupa* : *tuvan* ja viron *tuba* : *toa* taipuvat eri tavoin ja koska virossa koko sanavartalo muuttuu genetiivissä, kielet hyödyntävät tässä tapauksessa selvästi erilaista taiputusstrategiaa. Näissä muodoissa morfologinen ero on selvimmillään. Silti kysymys itämerensuomalaisten kielten synteettisyydestä ja analyttisyydestä tai siitä, kuinka flekteeraava tai agglutiinoiva esimerkiksi viro tai liivi on, liittyy kiinteästi tieteenfilosofiseen ongelmaan siitä, kuinka pitkälle meneviä yleistyksiä yksittäisiä piirteitä koskevien havaintojen perusteella voidaan tehdä. Typologisessa kon-

tekstissa itämerensuomalaisten kielten erilaisuus koskeekin ensisijaisesti yksittäisiä kielen ilmiöitä, samuus niiden lisäksi kategorioita ja kokonaisia järjestelmiä.

Yksittäisiä taiputusmuotoja ja konstruktioita vertaamalla ja kontrastoimalla voidaan seurata muutosten syntymistä ja etenemistä. Morfologisten muutosten, kuten genetiivin *-n*-päätteen katoamisen, todellista merkitystä virossa, vtjassa ja liivissä on vaikea nähdä ilman sellaista lause-esimerkeistä koottua aineistoa, jossa morfosyntaktiset ja funktionaaliset ulottuvuudet voidaan ottaa huomioon. Havainnollista vertailuaineistoa genetiivin *n*-päätteen morfosyntaktisista ominaisuuksista tarjoavat suomi, karjala ja vepsä, joissa *n* on säilynyt.

Olen edellä kuvannut itämerensuomalaisten kielten yksityiskohtaisempaan tarkasteluun kiinteästi liittyviä lähtökohtia, jotka ovat avanneet itselleni erilaisia näkökulmia kielentutkimukseen. Tämän kieliryhmän sisäinen erilaisuus ja samuus ovat viitoittaneet tietäni työskennellessäni väitöskirjani parissa. Tarkaksi aiheekseni olen rajannut itämerensuomalaisten kielten adpositio- ja sijajärjestelmässä tapahtuvan ja tapahtuneen kehityksen. Yhtenä johtolankani olen pitänyt vuoropuhelun etsimistä muodon ja merkityksen välillä. Olen eri näkökulmista etsinyt vastauksia näiden keskenään läheisten kielimuotojen eroihin ja yhtäläisyyksiin ja täydentänyt kysymyksiäni siitä, mitä sellaiset jokapäiväiset rakenteet kuin *talossa* (sijamuodot) tai *pöydän päällä* (postpositiolauseke) kertovat itämerensuomalaisten kielten muuttumisesta. ■

RIHO GRÜNTHAL *Finnic adpositions and cases in change*. Suomalais-Ugri-laisen Seuran Toimituksia 244. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura 2003.

Suomalais-ugri-lainen laitos, PL 25, 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: riho.grunthal@helsinki.fi